

Walerian Warchałowski

Ogród generała Stanisława Klickiego w Łowiczu

Ochrona Zabytków 51/4 (203), 351-360

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

OGRÓD GENERAŁA STANISŁAWA KLICKIEGO W ŁOWICZU

Tradycję sztuki ogrodowej w Łowiczu, mieście od XIV w. będącym stolicą dominium arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski, zapoczątkowało założenie ogrodowe przy zamku arcybiskupów.

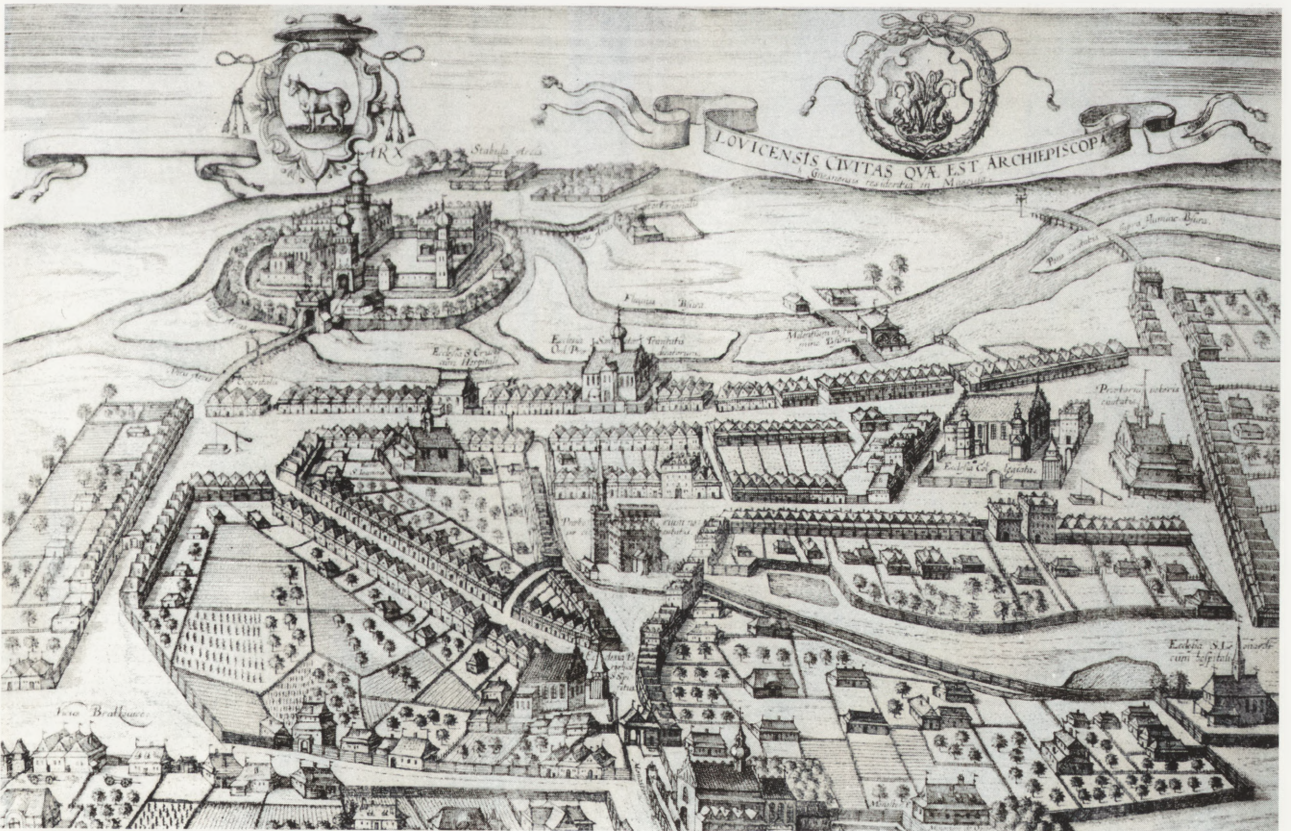
Na najstarszym zachowanym widoku Łowicza, zamieszczonym w słynnym dziele *Civitates orbis terrarum*, widnieje obok masywnej bryły łowickiego zamku, oznaczona wyraźnie kwatery ogrodowa usytuowana na północ od wałów zamkowych. Dojazd do niej zapewniał most przerzucony przez rozlewiska Bzury, oznaczony na planie jako *Pons Arcis Septentrionalis*¹.

Podobne kwatery, lecz nieco mniejsze, widnieją przy budynkach klasztoru bernardynów na południowej granicy zabudowy Łowicza. Przedstawiony materiał ikonograficzny nie pozwala jednak stwierdzić, czy miejsca te pełniły funkcje ogrodów w znaczeniu innym niż gospodarcze. Z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że funkcje estetyczne odgrywały tu drugorzędą rolę, lub uzupełniały podstawowe po-

trzeby gospodarcze, szczególnie jeżeli wskazujemy na późniejsze nieco założenia zakonne.

Inaczej przedstawiał się problem ogrodu arcybiskupiego zlokalizowanego obok zamku, który budowany od połowy XIV w. przez arcybiskupa Skotnickiego, rozbudowany i upiększany był do końca XVII w. Siedziba arcybiskupów i prymasów Polski — spełniająca wszystkie potrzeby dworu wielkopańskiego i centrum administracji o funkcjach ponadlokalnych — nie mogła być pozbawiona elementów sztuki ogrodowej². Zamek, goszczący najznakomitszych gości Rzeczypospolitej oraz królów polskich, wymagał stałej opieki i utrzymania na odpowiednio wysokim poziomie.

Naturalnym uzupełnieniem funkcji rezydencjalnych zamku był ogród. W połowie XVII w. ogród prymasowski zachował renesansowy układ kompozycyjny. Na rycinie Dahlberga, teren opisany jako *Hortus Archi Episcopalis*, podzielony był na 16 kwater. Wyraźnie zaznaczone zostały niewielkie budowle ogrodowe usy-

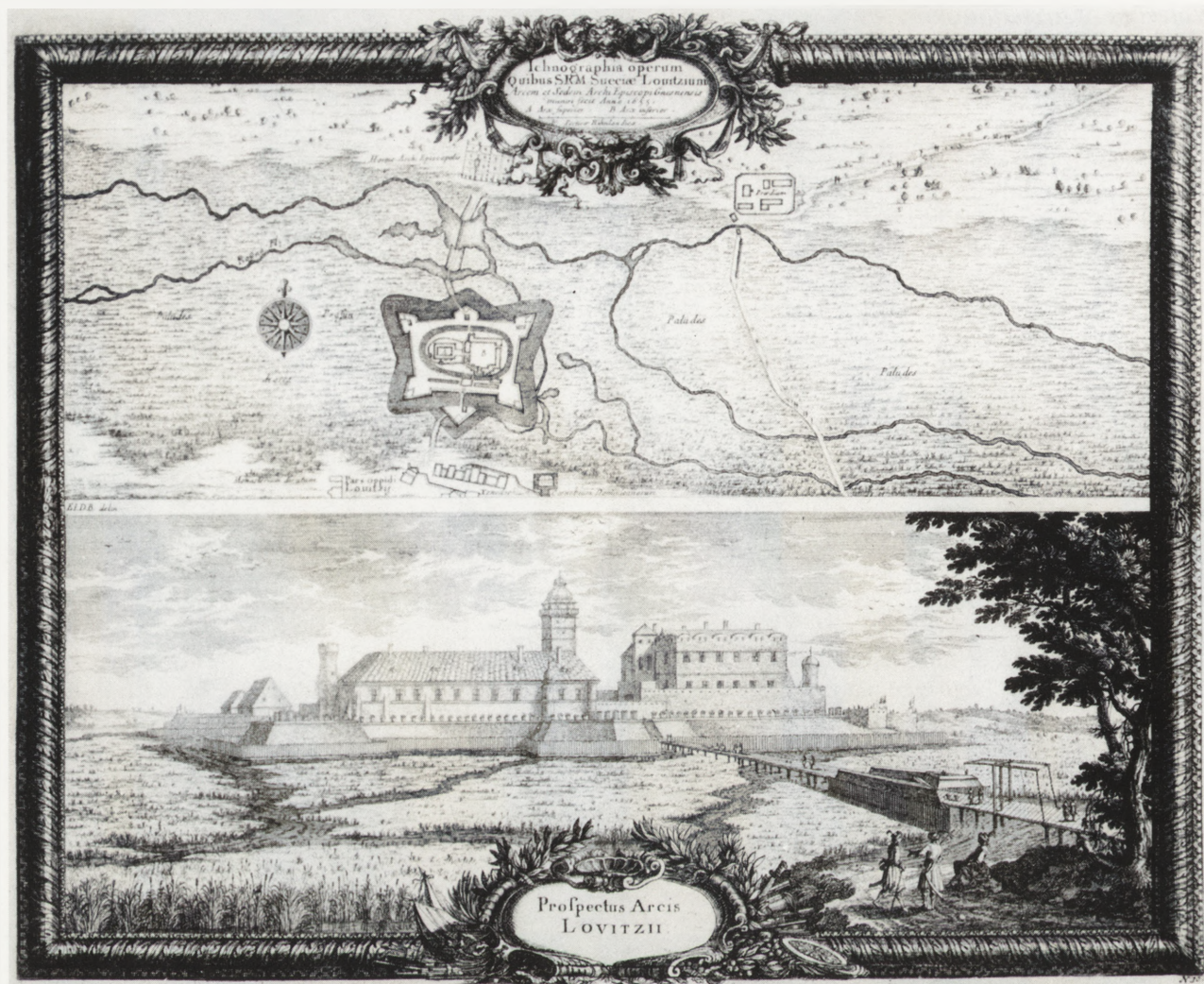

1. Widok miasta Łowicza i zamku prymasowskiego w 1607 r. Wg G. Braun, F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*..., Coloniae 1696

1. View of the town of Łowicz and the Primate Castle in 1607. Acc. to G. Braun, F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*..., Coloniae 1696

1. Widok miasta Łowicza (ok. 1607 r.) wg G. Braun, F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*..., Coloniae 1696.

2. J. Gajewski, *Sztuka w prymasowskim Łowiczu*, (w:) *Łowicz — dzieje miasta*, pod red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1986, s. 479.

2. Widok zamku w Łowiczu ok. 1655–1657 r. wg ryciny E. J. Dahlberga

2. View of Łowicz Castle in about 1655–1657, acc. to an illustration by E. J. Dahlberg

tuowane wzdłuż ścieżki zachodniego boku³. Na terenie ogrodu wybudowano w 1636 r. łaźnię kosztem arcybiskupa Jana Wężyka, a nieco później arcybiskup Maciej Łubieński ufundował fontannę. Do ogrodu, podobnie jak w okresie wcześniejszym, prowadziły dwa mosty na palach połączone groblami⁴.

Przedstawiony przez Dahlberga widok i rzut zamku wraz z ogrodem zdaje się być przekazem wiernym, ze względu na możliwość sporządzenia dokładnych pomiarów w czasie panowania w nim Szwedów (od września 1655 do końca czerwca 1657 r.). Dalszy los ogrodów prymasowskich był ściśle związany z losami zamku. Po kapitulacji Szwedów rezydencja prymasów leżała w gruzach i przez długie lata nie nadawała się

do zamieszkania. Ogród prymasowski zrównany został z ziemią, jak to wykazała lustracja w 1685 r.⁵

Kolejny ślad planowej działalności ogrodowej w Łowiczu odnajdujemy po ponad 130 latach, w okresie zmian jakie przyniosła epoka napoleońska⁶.

W Królestwie Polskim Łowicz stał się jednym z miejsc zakwaterowania wojska. Dogodne położenie, liczne zsekularyzowane obiekty kościelne były korzystne z punktu widzenia potrzeb wojskowych. Pośród propozycji wykorzystania byłych dóbr kościelnych rozpatrywano m.in. projekty odbudowy i adaptacji na potrzeby wojska zniszczonych budynków, zamku prymasowskiego, adaptację klasztorów dominikanów i bernardynów na mieszkania dla oficerów. W tej spr-

3. E. J. Dahlberg, *Widok zamku w Łowiczu*, rycina ok. 1655–1657.

4. W. Puget, *Łowicz — zamek prymasowski*, (w:) *Palace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim*, Warszawa 1995, s. 15–41 oraz aneks źródłowy s. 42–51, w którym m.in. na s. 46 opis: „Ogrody i sad za mostem”, będące opisem ogrodu prymasowskiego z 1643 r.; artykuł jest sumą najnowszych badań autorki nad

dziedzicami zamku prymasowskiego w Łowiczu uwzględniającym badania archeologiczne i źródła archiwalne.

5. J. Wegner, *Łowicz w latach potopu i odbudowy*, (w:) *Łowicz — dzieje miasta...*, op. cit., s. 118–119.

6. W. Ostrowski, *Świetna karta z dziejów planowania w Polsce 1815–1830*, Warszawa 1949.

wie przedłożono namiestnikowi gen. Józefowi Zajączkowi projekt, który był także przedmiotem obrad Rady Miejskiej Łowicza 16 sierpnia 1817 r.⁷ Podjęte wkrótce decyzje ożywiły już od 1818 r. ruch budowlany w Łowiczu, a inwestycje wojskowe stały się autentycznym bodźcem rozwoju gospodarczego⁸.

Decyzją władz wojskowych ulokowano w Łowiczu sztab dywizji strzelców konnych oraz jeden z pułków dywizji. Dowódcą dywizji od października 1817 r. był generał Stanisław Klicki, postać interesująca, choć mniej znana wśród wojskowych doby napoleońskiej i Królestwa Polskiego⁹.

Stanisław Klicki, urodzony w 1775 r. w Drążewie koło Łomży, rozpoczął karierę wojskową w 1791 r. jako kadet w kawalerii narodowej. Walczył w wojnie polsko-rosyjskiej i podczas insurekcji kościuszkowskiej, awansując do stopnia rotmistrza jazdy lekkiej. Po klęsce powstania kościuszkowskiego na apel Henryka Dąbrowskiego udał się do Włoch i w r. 1797 wstąpił do Legionów. Od 1797 r. w szeregach Legionów walczył w kampanii włoskiej, a później w legionie polsko-włoskim brał udział w kolejnych działaniach wojennych Napoleona na terenie Prus, Hiszpanii i Rosji, aż do dnia 9 czerwca 1814 r., kiedy to podał się do dymisji. Zakończył służbę pod rozkazami francuskimi w stopniu generała brygady jazdy francuskiej z tytułem barona Cesarstwa Francuskiego. Posiadał opinię cenionego oficera liniowego i dobrego organizatora.

W uznaniu zasług w kampanii 1812 r. w Rosji, zyskał przyjaźń księcia Eugeniusza Beauharnais, którego ocalił od śmierci podczas przeprawy przez Berezynę.

W Łowiczu gen. Klicki zamieszkał początkowo na Starym Rynku pod nr 221, oddając się obowiązkom służbowym i pracom na rzecz miasta. Wiązało się to z opracowaniem i realizacją planu regulacyjnego Łowicza w czasach Królestwa Polskiego.

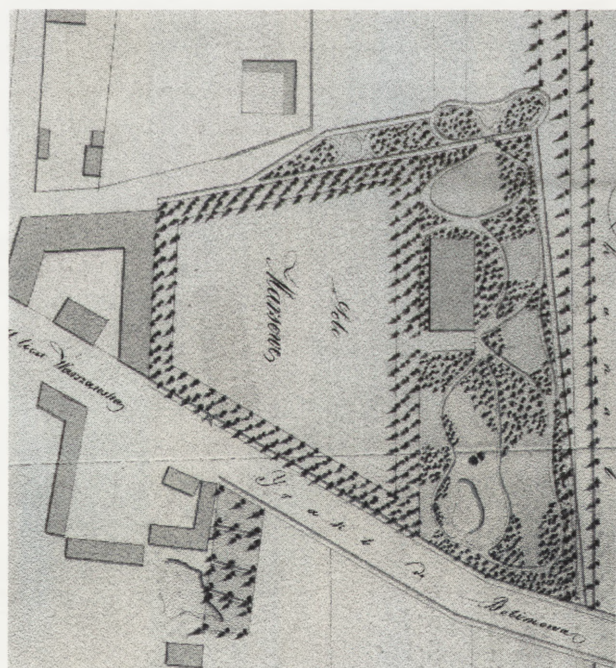
Zrealizowano wówczas liczne prace z zakresu urbanistyki i estetyki miasta. Dokonano m.in. rozbiórki starych ratuszów (na Rynku Starego i Nowego Miasta), walących się brama miejskich, budynków kolegium pijarów, byłego klasztoru bonifratrów i resztek ruin zamkowych. Pośród nowych prac wskazać należy budowę nowego ratusza na Starym Rynku wg projektu Bonifacego Witkowskiego, założenie nowego cmentarza — tzw. Emaus. Wytyczono także nową ulicę Wjazdową (obecnie ul. 3 Maja) biegnącą wzdłuż budynku i ogrodu misjonarskiego, przy której stanął w 1829 r. budynek poczty konnej¹⁰.

Z inicjatywy gen. Klickiego powstały dwie ujeżdżalnie, magazyny i warsztaty rzemieślnicze obsługujące wojsko, szpital wojskowy z apteczką.

Generał interesował się estetyką miasta, a szczególnie zwracał uwagę na zły stan nawierzchni ulic i wynikających z tego uciążliwości dla wojska i mieszkańców miasta¹¹.

Największym i najciekawszym, jak się wydaje, przedsięwzięciem organizacyjnym i budowlanym gen. Klickiego, którego ślad przetrwał do chwili obecnej, było założenie rozległego parku oraz zespołu budowli łączących w sobie funkcje niewielkiej rezydencji z potrzebą obsługi wojskowej kancelarii sztabu dywizji. Na uwagę zasługuje jednak fakt, że gen. Klicki rozpoczął budowę własnej siedziby od założenia ogrodu owocowego i parku widokowego, jako nie pozbawionych cech indywidualnych dwóch odrębnych założeń ogrodowych. Kolejność działań planistycznych i budowlanych ukazuje zachowany dokument z 1824 r., określający warunki dzierżawy gruntów przez gen. Klickiego od Zgromadzenia Księży Misjonarzy i Księży Pijarów a odwołujący się do wcześniejszej ugody i reskryptu Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z marca i grudnia 1822 r.¹²

Dokument ten wraz z załączonym pomiarem i oznaczeniem gruntów, zawierający także dokładny rysunek pierwszego fragmentu zakładanego ogrodu spacero-

3. Fragment planu ogrodu angielskiego generala Stanisława Klickiego w Łowiczu, 1823 r.

3. Fragment of a plan of the English garden of General Stanisław Klicki in Łowicz, 1823

7. R. Kołodziejczyk, *Łowicz w dobie konstytucyjnego Królestwa Polskiego, 1815–1831*, (w:) *Łowicz — dzieje miasta...*, op. cit., s. 186–187.
8. Tamże, s. 188.

9. Dokładny życiorys gen. Stanisława Klickiego zawiera praca J. Wegnera, *General Stanisław Klicki 1775–1847*, Łowicz 1990.

10. Tamże, s. 14; R. Oczykowski, *Przechadzka po Łowiczu*, 1921, s. 49.

11. J. Wegner, *General Stanisław Klicki...*, s. 14.

12. Archiwum Państwowe w Łowiczu (dalej: APŁ), Kancelaria Józefa Lapińskiego, notariusza publicznego powiatu sochaczewskiego, rep. 16; dokument zawiera plan z 1823 r. wykonany przez Brochockiego (?), poświadczony przez Jana Łuczaję, budowniczego obwodu sochaczewskiego, 1824 r. s. 502.

wego, wskazuje także na intencje leżące u podstaw decyzji zagospodarowania gruntów, co nastąpiło już w 1821 r. Od tego roku gen. Klicki zobowiązany umową, miał zapłacić sumę zaległego czynszu 143 zł i 9 gr (za trzy lata wstecz — 1821–1823)¹³.

Umowa mówiła m.in., że: „*grunt od drogi Bolimowskiej do drogi Mysłakowskiej wzdłuż rozciągający się na planie pola Marsowego i ogrodu angielskiego oznaczony, którego nie był zasiewany, i tylko do potrzeby publicznej na kopalnię gliny zostawiony, a którego przez J. W. Klickiego Jenerała, znacznym kosztem oplantowany został bez żądania najmniejszego wynagrodzenia*”. Z dalszej części treści dokumentu wynika, że tereny będące własnością ks. misjonarzy i w części ks. pijarów, zostały zagospodarowane jako nieużytki już w 1822 r. na mocy ugody pomiędzy zainteresowanymi stronami¹⁴.

Część gruntów, tzw. włókę strzelcewską, należącą do ekonomii łowickiej, stanowiącą wówczas własność skarbu, dzierżawił gen. Klicki na mocy postanowienia w. ks. Konstantego za opłatą roczną 50 zł¹⁵.

Dołączony do dokumentu plan autorstwa Brochociego z 1823 r. ukazuje opisany teren jako uporządkowany obszar, podzielony na dwie części. Pierwszą tworzył nieregularny czworobok obsadzony trzema rzędami drzew, oznaczony jako Pole Marsowe, obejmujący dość znaczny obszar wzdłuż taktu Bolimowskiego. Był to plac ćwiczeń i rewii strzelców konnych.

Drugą część stanowił ogród spacerowy przylegający do placu ćwiczeń. Ogród miał kształt wydłużonego prostokąta. Ogrodowe ścieżki tworzyły układ nieregularny.

Teren ogrodu spacerowego wzbogacał staw — stanowiący z pewnością pozostałość po wyrobisku gliny i projektowane wąskie kanały, wyznaczające jednocześnie teren parku: pojedynczy od wschodu i podwójny połączony z wydłużonym w kształcie nerki kanałem, tworzącym oryginalny zakątek na linii północnej granicy ogrodu. Wzdłuż wschodniej ściany ogrodu zaznaczono na planie pomiarowym szeroki kanał, stanowiący granicę dzierżawionych gruntów po obu stronach

4. Plan Łowicza z 1824 r. — z prawej strony widoczny park i ogród gen. Klickiego

4. Plan of Łowicz from 1824 — to the right visible park and garden of General Klicki

13. Roczna opłata wynosiła 6 zł i 24 gr z miary, razem „każdorocznie ogółem po złotych polskich czterdzieści siedem, groszy dwadzieścia trzy” (tamże dok. dzierżawy).

14. Dokument dzierżawy gruntów misjonarskich i niewielkiej części pijarskich, zaakceptowany przez Konsystorz Generalny Warszawski zawierał 10 punktów umowy ściśle regulujących kwestie prawne

(np. możliwość odstępstwa od dzierżawy), finansowe, a także gospodarczo-techniczne (np. konieczność „odgraniczenia” gruntów dzierżawnych na koszt dzierżawcy).

15. APŁ, Akta hipoteczne; księgi reponowane Hip. nr 129, Nieruchomość w Łowiczu położona pod nr 203^{1/2}; list do J. W. Klickiego generała brygady z 10 I 1822 r. nr 2.

traktu Bolimowskiego. Kanał, jako element założenia dający efektowną perspektywę, nie został jak się wydaje zrealizowany.

Na omawianym planie oznaczony został jako „kanał projektowany”, a kolejny plan z 1824 r. nie uwzględnia ciek wodnego na granicy południowej części posesji gen. Klickiego.

Projektowanie cieków wodnych i wkomponowanie ich jako elementów granicznych było zgodne z zapisem umowy, która w p. 8 zobowiązywała dzierżawcę, że ten: „*grunta odstąpione swym własnym kosztem odgraniczyć bądź rowem oddzielić od posiadłości Misjonarskich powinien*”.

Projektowany kanał obok funkcji widokowych i granicznych mógł także spełniać inne funkcje praktyczne. Wobec powszechnie znanych trudności z wodami gruntowymi i opadowymi, projektowane i istniejące ciek wodne mogły dodatkowo spełniać funkcje regulacyjne stanu wód na przedmieściach Łowicza. Jak wynika z planu miasta z 1824 r., bieg cieków wodnych wokół ogrodu i dzierżawionych gruntów został zmodyfikowany¹⁶.

Plan z 1824 r. nie potwierdza biegu cieków wodnych zaznaczonych na planie pomiarowym z 1823 r., ukazując w części północno-wschodniej parku jedynie kanał o długości odpowiadającej szerokości działki z przejściem do szerokiego pasa drzew, za którymi szeroka aleja stanowiła granicę parku od północy.

W 1824 r. pojawiły się także inne zmiany. W części przylegającej do Pola Marsowego rozwinął się nowy fragment ogrodu spacerowego z nieregularną siatką ścieżek, obsadzony kępami zieleni i ze stawem. Ta część ogrodu obejmowała grunty pomiędzy częścią ulicy Kaczew (obecnie Tkaczew) od zachodu i wzdłuż folwarku misjonarskiego od północy, w miejscu gdzie później powstała nowo projektowana ulica Wjazdowa.

Biegnąca wzdłuż starszej części ogrodu, a dalej wzdłuż Pola Marsowego szeroka aleja łączyła oba obszary w jedną całość. Granice zewnętrzne całego obszaru parku wyznaczały wyraźnie zaznaczone na planie z 1824 r. rowy wypełnione wodą, biegnące także po obu stronach traktu Bolimowskiego i poza granice dzierżawionych przez gen. Klickiego działek.

Wejście na teren parku i Pole Marsowe prowadziło od traktu Bolimowskiego, przez niewielki mostek zaznaczony na planach z 1823 i 1824 r. Do głównej części widokowej parku prowadziła alejka obsadzona pasem drzew. Na planie wyraźnie zaznaczono także symetryczny podział parteru ogrodowego na cztery kwatery z klombem w kształcie rombu pośrodku.

Wzmiankowy plan Łowicza z 1824 r. ukazuje dalsze zmiany zachodzące w obrębie dzierżawionych gruntów leżących po obu stronach traktu Bolimow-

5. Fragment Planu Łowicza z 1824 r. — widoczny układ ścieżek ogrodu angielskiego oraz lokalizacja tzw. baszty, po przeciwnej stronie drogi podjazd i budynek „baronii”

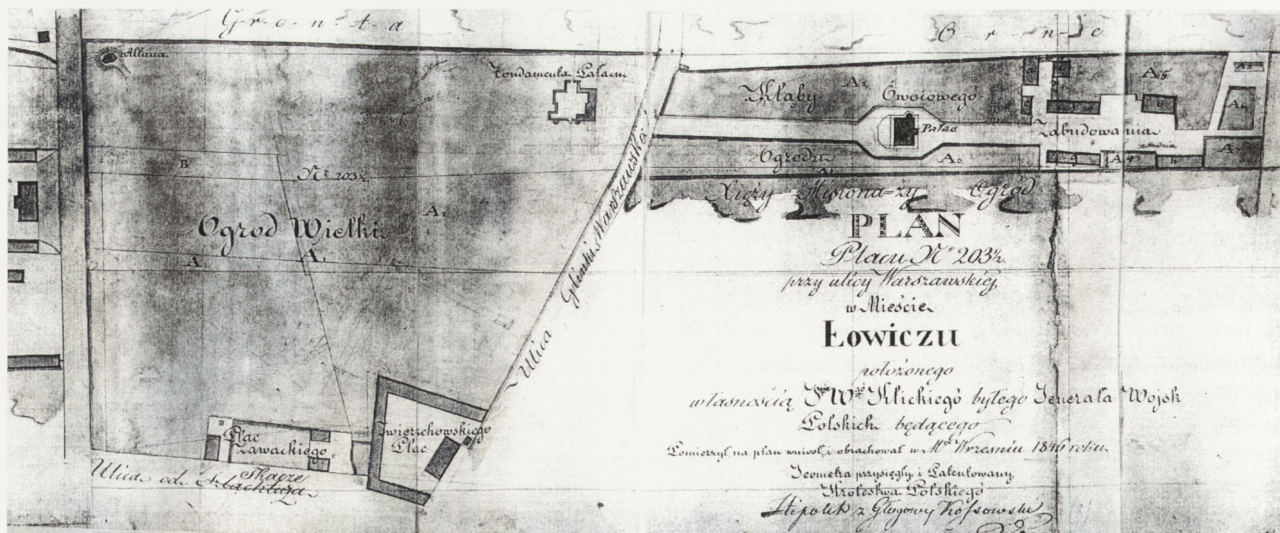
5. Fragment of a plan of Łowicz from 1824 — visible pattern of English garden paths and localisation of the so-called bastion, on the opposite side of the road — the approach and the “barony” building

skiego. Plan ten po raz pierwszy rejestruje powstałe na dzierżawionym obszarze budowle, które stały się trwałym elementem krajobrazu. Są to zachowane do dnia dzisiejszego: „stara baronia”, nazwana „pałacikiem” gen. Klickiego, zbudowana na wąskiej działce południowej części po prawej stronie traktu Bolimowskiego i tzw. baszta, której zarys pojawia się na terenie parku po przeciwnej stronie „baronii”.

Budowa siedziby stanowiła osobny etap realizacji całego założenia. Samo usytuowanie budynku mieszkalnego poza obrębem właściwego parku nasuwa przypuszczenie, że gen. Klicki już w zamierzeniu nie zrealizował typowego założenia rezydencyjnego.

16. Patrz *Plan Łowicza ukazujący rozpołożenia wszystkich budowli z oznaczeniem numerów...*, zawiera legendę, podziałkę i datę 1824 r. Plan zachowany w kopii współczesnej nieznanego autorstwa, prawdopodobnie rozwinięcie wcześniejszego planu regulacyjnego Łowicza autorstwa Petersona, na którym był wzorowany

w 1827 r. plan G. Viebiga, zachowany obecnie w 2 egzemplarzach: AGAD oraz Archiwum PKZ w Warszawie. Plan Viebiga jest mało przydatny do śledzenia rozwoju założenia parkowego gen. Klickiego, podaje jedynie ogólny zarys tzw. Pola Marsowego.

6. Fragment planu placu nr 203½ przy ul. Warszawskiej w Mieście Łowiczu położonej..., wyk. Hipolit Kossowski, 1846 r.

6. Fragment of a plan of lot no. 203½ in Warszawska Street in Łowicz, prep. by Hipolit Kossowski, 1846

Budynek („baronia”) zlokalizowany został w głębi węższej działki dzierżawionych gruntów po stronie południowej od traktu Bolimowskiego po przeciwnej stronie ogrodu angielskiego.

Teren wokół budynku obsadzony został drzewami owocowymi. Nie jest jednak pewne, czy szeroką aleję z dwoma owalnymi podjazdami prowadzącymi do „baronii” tworzyły również drzewa owocowe.

Jak pokazuje plan z 1824 r., aleja prowadząca dalej za budynkiem „baronii” na południe rozszerzała się,

7. „Baronia” gen. Stanisława Klickiego (tzw. pałacyk Klickiego) — widok od strony południowej. Wszystkie fot. W. Warchałowski, 1998 r.

7. “Barony” of General Stanisław Klicki (the so-called Klicki palace) — view from the south. All photos: W. Warchałowski, 1998

co miało zapewne związek z potrzebami komunikacyjnymi obszaru, oznakowanego tu pierwotnie jako „strzelnica”, co wskazuje na wojskowy charakter założenia. Jak można wnioskować z zapisów dokumentu dzierżawnego, teren na południe od budynku „baronii” objęty był dalszymi planami zagospodarowania, co nastąpiło w następnych latach¹⁷.

Zasadniczy obszar zarówno ogrodu angielskiego po lewej stronie traktu Bolimowskiego, jak i po prawej, gdzie stanęła siedziba gen. Klickiego, nie uległ już powiększeniu, był natomiast zagospodarowany na potrzeby dywizji strzelców konnych w następnych latach, co potwierdza zachowany, dokładny plan pomiarowy gruntów sporządzony w 1846 r.

Kilka osobnych uwag należy poświęcić wzniesionym przez gen. Klickiego w latach 1824–1846 budowlom.

Najbardziej okazały był piętrowy budynek mieszkalny zwany „baronią”, wzniesiony na planie prostokąta, z wieżyczką od strony wschodniej ze stożkowym dachem, nad którym powiewała personifikacja wiatru.

Nowo wzniesiony budynek posiadał kilka cech architektonicznych wyraźnie różniących go od porównywalnych wielkością wolno stojących budynków w mieście lub rodzimej architektury dworskiej utrwalonej w polskim krajobrazie. Oszczędna w detalu architektonicznym, surowa bryła siedziby gen. Klickiego, zyskała z czasem nietrafną — jak się wydaje — nazwę „neogotyckiego pałacyku”.

Bryła dwukondygnacyjnego budynku, zastosowane podziały okienne, kształt i propozycja dachu wskazuje bardziej na zapożyczenie architektury północnowłoskiej, realizowane w ogólnym założeniu przez miejscowych majstrów.

17. Szybki postęp prac, szczególnie przy obsadzaniu terenu, wskazuje, że gen. Klicki mógł używać wojska do prac melioracyjnych

i ogrodowych, co dyktowała konieczność stworzenia np. Pola Marsowego jako placu ćwiczeń.

Należy przypomnieć, że gen. Klicki, jako żołnierz Legii Nadwiślańskiej przebywał na terenie Włoch w latach 1797–1806, a później także we Francji i Hiszpanii, co nie pozostawało bez wpływu na późniejszą realizację wizji architektonicznych. Swoistej oryginalności nadawała budowlę starannie obrobiona ruda darniowa, która została obficie użyta do budowy, stając się podstawowym materiałem zastosowanym do elewacji ścian i wieżyczki z wyłączeniem ściany południowej, gdzie dominowała czerwona cegła¹⁸.

Jedyną ozdobę zewnętrznych murów „baronii”, a później także zlokalizowanej kilkadziesiąt metrów od niej kaplicy, stanowiły piaskowcowe elementy obramowań okiennych, nadproża, fragmenty płaskorzeźb i drobne detale architektoniczne pochodzące z ruin zamku arcybiskupiego¹⁹.

Całość nietynkowana, prezentowała się jako bryła surowa, daleko odbiegająca od funkcjonujących klasycystycznych wzorców budowlanych.

Należy przypuszczać, że te właśnie cechy architektoniczne budowli już u współczesnych były powodem trudności w zdecydowanym zakwalifikowaniu typu budowli, co nie pozostawało także bez wpływu na utrwalenie się zwyczajowej nazwy.

Wykonawcą prac budowlanych był Karol Krauze, mylnie — jak się wydaje — uznawany za projektanta lub architekta przedsięwzięcia gen. Klickiego. Prawdopodobnie jako doświadczony mistrz murarski znający z praktyki zasady konstrukcji, potrafił również rozwiązać mniej skomplikowane zagadnienia projektowe²⁰.

Niewątpliwie wpływ na kształt wizji gen. Klickiego w tworzeniu parku i budowli ogrodowych wywarła Arkadia — sentymalnie-romantyczny park Heleny Radziwiłłowej, leżący niespełna 6 km od Łowicza, którego okres świetności zbliżał się z wolna ku końcowi²¹. Trudno jednak dopatrzeć się adaptacji i konkretnych rozwiązań arkadyjskich w obrazie ogrodu tworzonoego przez generała w Łowiczu.

Wydaje się natomiast, że wprawdzie realizowany w skromniejszym wymiarze i programie ideowym ogród-park gen. Klickiego, zawierał znacznie więcej elementów odpowiadających nowym prądom epoki.

Bryła „baronii” uległa z czasem nieznacznej zmianie, podobnie jak fragmenty parku widokowego²².

8. Fragment parku przy „baronii”

8. Fragment of the “barony” park

9. „Kaplica” gen. Klickiego

9. “Chapel” of General Klicki

18. Budynki wzniesione przez gen. Stanisława Klickiego opisywane w literaturze, ze względu na szczupłość źródeł nie były przedmiotem głębszej analizy. Podstawowe dane dotyczące budowy znajdują się w: R. Oczykowski, op. cit., s. 165–167; W. Tarczyński, *Łowicz — wiadomości historyczne z dodatkiem innych szczegółów*, Łowicz 1899; J. Wegner, *General Stanisław Klicki...*, oraz opracowanie wcześniejsze: *Działalność generała Klickiego w Łowiczu przed powstaniem listopadowym*, „*Zycie Łowickie*” 1933, nr 3. Także: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II, cz. 1: woj. łódzkie, z. 5: *pow. łowicki*, Warszawa 1953, s. 46. Opracowania późniejsze, m.in. są zawarte w *Łowicz — dzieje miasta...*, op. cit.

19. Dokładne zestawienie fragmentów lapidarnych zachowanych w budowlu gen. Klickiego zawiera praca W. Puget, op. cit. wraz z dokumentacją fotograficzną.

20. K. Krauze i nieznanymi z imienia Hoffman występują jako „entrepreneury” w rachunku „za wystawienie cegielni pod Mauszycami”

(wieś obok Łowicza), 14 VI 1820 r. zapłacono 18 503 zł i 16 gr, APŁ, Akta miasta Łowicza 1783–1950, sygn. 5, k. 15.

21. J. Wegner, *Arkadia*, Warszawa 1949; tenże, *General Stanisław Klicki...*, s. 15 — wskazuje na bliski związek ze Świątynią Arcykapłana w Arkadii i tzw. baszty wybudowanej w parku.

22. Por. *Plan Placu Nr 203^{1/2} przy ul. Warszawskiej w mieście Łowiczu położonego, własnością J. W. Klickiego byłego generała Wojsk Polskich będącego, pomierzył, na plan wznosił i obrachował w m-cu wrześniu — 1846 r. Geometra przysięgły i patentowany Królestwa Polskiego Hipolit z Głogawy Kossowski*. Plan ten występuje z nazwą w dokumentach hipoteki dotyczących uregulowania masy spadkowej po odstąpieniu dzierżawy przez Tomasza Klickiego, spadkobiercy generała (APŁ, Akta hipoteczne, ks. reponowana nr 129). Obecnie plan w zbiorach prywatnych Zofii Artymowskiej, właścicielki baronii gen. Klickiego i fragmentu dawnego ogrodu (oryginał kolorowany, wym. 130 x 32,5 cm podklejony na płótnie).

10. „Wieża” gen. Klickiego to fragment nieukończonyj budowli (tzw. zbrojowni)

10. “Tower” of General Klicki is a fragment of an uncompleted building (the so-called armoury)

Zachowany plan terenu zagospodarowanego przez gen. Klickiego w 1846 r., sporządzony przez geometrę Hipolita Kossowskiego, ukazuje rzut poziomy budynku „baronii”, na którym wyraźnie zaznaczona została (zachowana do dziś), niewielka ceglana przybudówka od strony południowej, która nie figurowała na wcześniejszym planie (z 1824 r.).²³ Zmiany dokonano prawdopodobnie ze względów komunikacyjnych, likwidując tym samym dawne funkcje obszaru w południowym sektorze działki. Potwierdza to stan obecnej elewacji południowej budynku, w której zachowały się ślady otworów w typie strzelnic fortecznych, co potwierdza zapis planu z 1824 r., że teren na południe od budynku (mieszkalnego) mógł być używany, lub pierwotnie planowany, jako teren służący ćwiczeniom strzeleckim. Na planie zaznaczono niewielką fosę wokół budynku i podjazd od strony północnej. Plan

23. Wymiary zewnętrzne w zachowanym obecnie kształcie wynoszą 16,5x5m. Architektura budynku nie ulegała później trwałym zmianom; jedynymi zmianami były późniejsze, drewniane dobudówki z lat osiemdziesiątych XIX w. od strony elewacji południowej, stanowiące pomost komunikacyjny, i weranda drewniana przed wejściem od strony północnej (Oczykowski, op. cit., s. 165 rycina ukazująca elewację południową, także fot. archiwalna w Muzeum w Łowiczu).

z 1846 r. poza pomiarem i oznaczeniem gruntów daje opis zagospodarowania terenu wokół „baronii”.

Układający się równolegle po obu stronach podjazdu grunt wokół siedziby generała opisany został jako: „Kłęb ogrodu owocowego”.

Budynek „baronii” opisany został na planie 1846 r. jako „pałac”. Dalej na południe zaznaczono 9 budynków gospodarczych różnej wielkości, które opisane zostały jako „gumna”²⁴. Plan nie rejestruje natomiast i nie wymienia w opisie budynku kaplicy wzniesionej po lewej stronie osi alei, kilkadziesiąt metrów od południowej elewacji „baronii”.

Zachowany do dziś budynek kaplicy, podobnie jak „baronia” zbudowany z użyciem rudy darniowej, nie występował na wcześniejszych planach, natomiast z całą pewnością istniał w 1846 r., bowiem wiadomo, że gen. Klicki w początku 1847 r. wyjechał do Rzymu po relikwie do kaplicy, w podziemiach której miał być pochowany. Plany te przerwała śmierć generała (zmarł w Rzymie 23 marca 1847 r.).

Istotną informacją zawartą w planie z 1846 r. jest ukazanie pełnego rzutu poziomych fundamentów budowli projektowanej przez gen. Klickiego w parku angielskim, które pozostałością jest zachowana baszta i fragment narożnika. Rysunek pomiarowy ukazuje wyraźnie, że zamysłem generała była budowla o charakterze warowni, usytuowana na osi wschód–zachód, której prawy fragment tworzyła bryła o zwartej zabudowie, lewy zaś mur. Dziedziniec wewnętrzny, nieregularny, posiadał dwie bramy wjazdowe, z których zachodnią flankować miały dwie wieże. Zachowana do dziś jest — jak wynika z planu, prawa (południowa) wieża znana z fragmentu narożnika²⁵.

Plan pomiarowy z 1846 r. nie zawiera wprawdzie dokładnego opisu parku angielskiego, jednak rejestruje kolejny element architektury ogrodowej — altankę w północno-wschodnim narożniku parku, posadowioną, jak wynika z rysunku, na sztucznie usypanym wzniesieniu, stanowiącym zapewne punkt widokowy.

Opisany na planie pomiarowym z 1846 r. jako Ogród Wielki, park gen. Klickiego przybierał kształt nieregularnego trapezu, którego granicę od wschodu wyznaczała „altana” wzdłuż fragmentu obecnej ulicy Parkowej i „baszta” z projektowaną warownią (oznaczona na planie jako „fondamenta palacu”, od południa ulica Warszawska (dawniej „trakt Bolimowski” lub „Glinki”), od strony północnej ulica Nowoprojektowana (później Wjazdowa, biegnąca do Rynku Starego Miasta), do ulicy Tkaczew, która z wyjątkiem prywatnych zabudowań (place: Zawadzkiego i Zwiecz-

24. Oznaczenia na planie potwierdzają późniejsze dokumenty z lat 1870, 1871, będące opisem inwentarskim sporządzonym na potrzeby sądu (APŁ, Akta hipoteczne, dok. z 28 XI 1870 r. oraz 1 II 1871 r.).

25. R. Oczykowski, op. cit., s. 166, przytacza opis Klementyny z Tańskich Hoffmanowej, dotyczący przyszłego przeznaczenia całej budowli.

chowskiego na rogu ulicy Warszawskiej i Tkaczewa) stanowiła granicę zachodnią.

Mozna przypuszczać, że w zarysowanych planem granicach całkowity obszar parku-ogrodu wynosił w okresie jego największego rozwoju ok. 8000 m² (8 ha). Zagospodarowany wokół „baronii” wraz z ogrodem owocowym obszar wynosił ok. 2000 m² powierzchni²⁶.

Teren parku, powiększony w latach 1824–1846, był także sukcesywnie zagospodarowany poprzez wytyczenie ścieżek spacerowych i nasadzeń, brak jednak bliższych informacji dotyczących gatunków drzew i krzewów, użytych do tego celu. Wcześniejszą wzmianką dotyczącą zagospodarowania jest informacja podana przez gazetę „Przyjaciel Ludu” z 1839 r., według której: „Przed 1830 rokiem, Łowicz posiadał ogród w gusście angielskim, zasadzony mnóstwem rzadkich drzew i roślin kosztem generała Klickiego”²⁷.

Należy przypuszczać jednak, że w parku dominowały gatunki drzew i krzewów łatwo aklimatyzujące się na tym obszarze oraz gatunki względnie szybko rosnące na niskich i raczej podmokłych gruntach, co nie wyklucza możliwości sprowadzania rzadko spotykanych okazów²⁸.

Plan pomiarowy posesji nr 203^{1/2} z 1846 r., która w całości stanowiła park widokowy i ogród owocowy wokół „baronii”, jest ostatnim dostępnym obecnie źródłem kartograficznym, pozwalającym na uchwycenie ostatecznych zmian na obszarze przeznaczonym przez gen. Klickiego na założenie parkowo-ogrodowe i własną siedzibę.

Informacje zawarte na planie uzupełnia jedynie w niewielkim stopniu nieco późniejszy tekst zaświadczenia magistrackiego w Łowiczu z 1851 r. Zaznacza się tym, że Ogród Wielki, opisany tak na planie (1846 r.), był „owocowy i w części spacerowy”. Oznacza to, że powiększony przez generała obszar pomiędzy ulicami: Nowowjazdową od północy i Glinki lub Warszawską, nie był w całości parkiem, lecz także ogrodem owocowym. Jak wynika z zapisu, zarówno ten obszar, jak i teren wokół „baronii” były ogrodzone parkanami drewnianymi²⁹.

Udokumentowany źródłowo okres realizacji przez gen. Klickiego założenia ogrodowo-parkowego w Łowiczu obejmuje 26 lat pracy, z pominięciem lat od

wybuchu powstania listopadowego do powrotu generała z zesłania w 1834 r., kiedy nie prowadzono — jak należy przypuszczać — prac mających wpływ na ogólny kształt założenia.

Rozwój wydarzeń w 1831 r. nie pozwolił na dokończenie planów budowlanych na terenie parku, gdzie pozostała wieża i fundamenty warowni. Prowadzone przez generała po powrocie z zesłania prace nie miały już prawdopodobnie większego rozmachu (np. budowa altany) i ograniczały się jedynie do utrzymania istniejącej całości.

Już w 1836 r., w sporządzonym w Marienbadzie testamencie, gen. Klicki przejął prawa do dziedziczenia dzierżawy wieczystej posesji nr 203^{1/2} w Łowiczu na swego bratanka Tomasza Klickiego. Jednym z zastrzeżeń poczynionych w testamencie (w p. 3) było: „Aby nieruchomości moje w Łowiczu położone jako to: domy, wieża, ogrody, łąki i grunta do tego należące ile możności posiadane były przez osobę z rodziny nazwiska mego”³⁰.

Tomasz Klicki, wykonując w 1847 r. testament generała, obejmował posiadłość o względnie dobrej kondycji finansowej, co podkreślał gen. Klicki w p. 4 testamentu. Jedynie szkody wyrządzone przez Rosjan szacował na 118 000 rubli, jednak przez kolejne lata posesja nie popadła w długi.

Majątek generała pozostawał w rękach Tomasza Klickiego do 1852 r., kiedy został w całości sprzedany Karolinie z hr. Stackelbergów baronowej Zass. W 1856 r., od baronowej Zass całą własność „hipotecznie uregulowaną (...) z wszelkimi ruchomościami, meblami, sprzętami, obrazami, maszynami, zbrojownią, biblioteką, jaki się dziś w palacu znajdują, z wszelkim inwentarzem żywym i martwym”, nabył Ksawery Koisiewicz, który w 1859 r. zawiązując spółkę, założył młyn parowy na fundamentach projektowanej warowni³¹. Młyn, wskutek trudności finansowych został zamknięty w 1868 r.³²

Po śmierci Ksawerego Koisiewicza (w 1864 r.), nastąpił długi i uciążliwy proces regulacji masy spadkowej, która od momentu zakupu całości gruntów i majątku przez Karolinę Zass, była obciążona coraz większą liczbą zobowiązań i świadczeń zapisanych na hipotecę³³.

Niezależnie toczyły się sprawy o wywłaszczenie, które w całości objęte zostały obszernym dokumentem

26. Obliczenia wg współczesnego pomiaru autora na obszarze zachowanych ulic.

27. J. W. Krasieński, *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej*, Warszawa 1821: „za miastem od niedawnego czasu założony został ogród w gusście angielskim”, por. J. Wegner, op. cit., s. 15. APŁ, Akta hipoteczne, ks. nr 129, karta bieżąca 150.

28. Wg spisu syndyka masy spadkowej z 1870 r., wokół „pałacyku” było: 300 sztuk drzew owocowych, 50 akacji, 30 dzikich drzew oraz krzewy agrestu, porzeczek, malin.

29. APŁ, Akta hipoteczne w Łowiczu, ks. nr 129. Zaświadczenie Nr 5403 Magistratu Miasta Łowicza z 30 XI 1851 r. w p. 4, proj. także altanę, w p. 6 wieżę murowaną i osobno w p. 7: „Fundamentów i część murów na wierzchu do budowania się mianego palacu”.

30. APŁ, Akta hipoteczne, ks. nr 129, Wpis urzędowy nr 3161 Sądu Cywilnego w Warszawie z 29 V 1847 r. zawiera opis dokumentu i uwierzytelnienie testamentu gen. Klickiego zwane „Osnową testamentu” i 4 punkty woli.

31. APŁ, Akta hipoteczne, ks. nr 129, Wypis urzędowy z dnia 18 I 1856 r. nr 4823 (kopia).

32. Młyn sprzedany został na licytacji, a jego właścicielami stali się Aleksander Epstein i Dawid Rozenblum. Młyn spalił się w 1907 r.; do sukcesorów Rozenbluma należała część posesji, która była ogrodem widokowym gen. Klickiego (patrz R. Oczykowski, op. cit., s. 166–167).

33. Obciążenia spadły na Jana Gawińskiego, współnika K. Koisiewicza, który jak wynika z akt procesowych dostał zarząd nad całym majątkiem będąc właścicielem 1/3 młyna.

zawierającym sentencje wyroku wydanego przez trybunał cywilny w Warszawie dnia 1 II 1871 r.³⁴ Na mocy tego wyroku cała posesja nr 203^{1/2} poddana została licytacji. Właścicielką całości licytowanego majątku została Aleksandra z Buchmajerów Sokołowska (żona F. Sokołowskiego, generała-majora wojsk carskich). Nadal jednak na majątku ciążyły poważne sumy wierzytelności.

Jeszcze przed śmiercią w 1862 r. K. Koisiewicz dokonał zamiany gruntów, w wyniku czego do folwarku A. Zawadzkiego przy ulicy Tkaczew zaczęły należeć części i grunty pomiędzy: „gmachem i gruntem pocztowym a folwarkiem i gruntem Zawadzkiego od ulicy Wjazdowej aż do Bzury (...) z wyłączeniem tej części, która Koleii Żelaznej Warszawsko-Bydgoskiej została i przeze mnie używana wraz ze sztachetami (...) od ulicy Wjazdowej”³⁵.

Lata siedemdziesiąte XIX w., jak wynika z akt hipotecznych zapoczątkowały rozcłonkowanie i podział gruntów posesji 203^{1/2}. W tym okresie posesja posiadała 3 księgi hipoteczne.

Od 1886 r. jedna z działek, na której znajdował się ogród gen. Klickiego stała się własnością kolei, co ostatecznie przesądziło o jego losie.

Władysław Tarczyński, mieszkaniec i kronikarz Łowicza, u schyłku XIX w. napisał następującą uwagę: „Cała ta posesja stała się własnością prywatną i z czasem podzielono ją na trzy części. W jednej z nich będące ogród wspomniany z okólnikiem i domem, na licytacji

roku 1886 nabyła Dyrekcja D. Ż. W. W. i W. B., wskutek czego dla miasta został stracony na zawsze (...), a stało się to z przyczyny niezaradności obywateli, ówczesnych radnych miasta. Panowie ci mogli dolożyć starań uzyskania od władzy pozwolenia użycia na kupno posesji funduszów kasy miejskiej, a jednak nie uczynili tego. Pod tym względem miasto teraz bardzo upośledzone, nie ma bowiem ogrodu publicznego odpowiedniego, ani miejsca na założenie go kiedykolwiek. Należyty zaś ogród jeneralski z przynależnościami byłby nawet pomnożył dochody kasie miejskiej przy utrzymaniu go staranniejszym. A dla mieszkańców byłby dobrodziejstwem nieocenionym (...) Z czasem ogród ma być wycięty (...) a place mają być użyte na rozprze-strzenie stacji”³⁶.

Pozostały fragment terenu prowadzący do budynku „baronii” przetrwał do lat sześćdziesiątych XX w., kiedy to decyzją władz miejskich został przeznaczony na działki budowlane. Niekorzystny podział terenu zniszczył ślady dawnego ogrodu owocowego i podjazdu prowadzącego do „baronii”. Pozostały nieregularny fragment ogrodu po stronie południowo-wschodniej został w latach osiemdziesiątych poddany procesowi rekultywacji i planowej konserwacji przez Zofię i Romana Artymowskich, którzy stali się nowymi właścicielami „baronii”. Dokonali pełnej konserwacji zachowanych na posesji budynków „pałacyku” i „kaplicy”, przywracając do życia zachowany skrawek dawnego ogrodu gen. Klickiego³⁷.

34. APŁ, Akta hipoteczne, ks. nr 129, Wyrok Trybunału.

35. Tamże, dokument zamiany nr 6926; kolej w Łowiczu została doprowadzona początkowo jako odnoga kolei warszawsko-wiedeńskiej w 1845 r.

36. W. Tarczyński, op. cit., s. 11–12.

37. Zofia z Bochenków Artymowska, obecna właścicielka „pałacyku” jest krewną Tomasza Klickiego — spadkobiercy gen. Klickiego, którego córka Helena wyszła za mąż za Mieczysława Bochenka; najstarszy syn Heleny i Mieczysława Bochenków, Bronisław, był

ojcem Zofii Artymowskiej. Przygotowania do prac konserwatorskich obiektów położonych na terenie dawnego ogrodu rozpoczęto w 1984 r. Prowadzono jednocześnie prace budowlano-konserwatorskie oraz rewaloryzacyjne ogrodu, na którego obszarze, wynoszącym ok. 1 ha, dokonano między innymi nasadzeń kilkuset drzew i krzewów. O przeprowadzonych pracach, które w całości ukończone zostały w 1988 r. informowała Kronika w „Ochronie Zabytków” 1991, nr 1, s. 43. „Pałacyk” generała Klickiego mieści obecnie Galerij Sztuki Współczesnej Fundacji Zofii i Romana Artymowskich.

The Garden of General Stanisław Klicki in Łowicz

In a brief introduction, the author considers the tradition of garden art in Łowicz, a town which from the fourteenth century was the capital of a dominium of the archbishops of Gniezno and the primates of Poland. The garden of the Archbishop, closely connected with the functions of the local castle, was the first premise of its type in Łowicz.

A further part of the article considers another example of patronage which developed in Łowicz at the beginning of the 1820s, and was associated with General Stanisław Klicki. In his capacity as the commander of troops stationing in Łowicz, a post he held due to decisions passed by the Seym

of the Congress Kingdom, General Klicki founded a landscape park linked with his residence (1821–1824); nonetheless, already initial plans foresaw that the park was to be opened also for the public.

After the death of General Klicki (1847), the garden slowly deteriorated. It continued to function up to the 1870s, and was ultimately liquidated as a result of the industrialisation of the 1880s.

Extant remnants of the park-garden premises comprise a rare but a little known example of garden art in a provincial town.